суспільному житті регіону. Визначено значення садиби як важливої складової історико-культурної спадщини Поділля.

Ключові слова: *Марія Щербатова, Немирів, садиба, палац, парк, культурна спадщина, Поділля.*

Anna Malinovska

THE PALACE AND PARK ENSEMBLE OF PRINCESS MARIA SHCHERBATOVA IN NEMYRIV: HISTORY OF ITS DEVELOPMENT AND CULTURAL HERITAGE

Abstract. *The article examines the history of the formation and development of Princess Maria Shcherbatova's estate in Nemyriv in the late nineteenth and early twentieth centuries. Particular attention is paid to the architectural features of the palace, the development of the landscape park ensemble, and the estate's role in the cultural and social life of the region. The article highlights the estate's significance as an important component of Podillia's historical and cultural heritage.*

Keywords: *Maria Shcherbatova, Nemyriv, estate, palace, park, cultural heritage, Podillia.*

Історія окремих населених пунктів значною мірою пов'язана з діяльністю відомих історичних постатей, які впливали на їхній економічний, культурний та суспільний розвиток. Важливе місце в історичній спадщині Поділля посідає Немирів — місто, минуле якого тісно пов'язане з історією місцевих маєтків, діяльністю їхніх власників та формуванням архітектурного середовища. Однією з найвизначніших пам'яток міста є садиба княгині Марії Щербатової, історія якої відображає особливості розвитку маєткового господарства та культурного життя регіону наприкінці XIX — на початку XX століття.

Садиба Щербатових є важливою складовою історико-культурної спадщини Немирова. Її дослідження дає змогу глибше осмислити роль приватних маєтків у житті тогочасного суспільства, простежити особливості формування палацово-паркового комплексу та визначити місце княгині Марії Щербатової в історії міста. Вивчення цієї теми також сприяє збереженню історичної пам'яті й актуалізує значення локальної спадщини в загальноукраїнському історичному контексті.

Метою статті є дослідження садиби княгині Марії Щербатової як осередку культурного та суспільного життя Немирова наприкінці XIX — на початку XX століття. Досягнення поставленої мети передбачає висвітлення історичних передумов формування садиби, з'ясування ролі княгині в розвитку маєтку та визначення його значення для історії й культурної спадщини міста.

Історія садиби княгині Марії Щербатової розглядається в контексті досліджень історичних маєтків, палацово-паркових ансамблів та культурної спадщини Вінниччини. Важливе значення для розкриття теми мають праці Л. Томілович «Історичні садиби Вінницької області» [6], І. Ігнаткіна «Палаци і парки України» [1], В. Колесника «Відомі поляки в історії Вінниччини» [2], А. Литвиненка «Парки Вінниччини» [3] та Д. Малакова «По восточному Подолию» [4]. Узагальнювальний характер має видання І. Родічкіна та О. Родічкіної «Старовинні маєтки України: книга-альбом» [5], присвячене архітектурній і садово-парковій спадщині. Зазначені праці створюють підґрунтя для вивчення

немирівської садиби в контексті історії регіону, розвитку маєткової культури та збереження історичних пам'яток.

Інформаційну основу статті становлять опубліковані історико-краєзнавчі, мистецтвознавчі та довідково-ілюстративні видання, що висвітлюють історію садиб Вінниччини, архітектуру палаців, особливості садово-паркового мистецтва та діяльність представників відомих шляхетських родин [5]. Їх використання дає змогу розглянути садибу княгині Марії Щербатової в ширшому історичному контексті, охарактеризувати її архітектурно-парковий комплекс і визначити його місце в культурній спадщині Немирова. Водночас для повнішого висвітлення суспільного та культурного життя міста наприкінці XIX — на початку XX століття доцільним є залучення архівних документів, матеріалів тогочасної періодики та інших джерел, які допоможуть конкретизувати роль княгині в житті регіону.

Історія садиби в Немирові тісно пов'язана з родиною Потоцьких, у володінні яких містечко перебувало на початку XVIII століття. За їхнього панування було відновлено місцевий замок і палац, розташований на його території. Наприкінці XVIII століття Вінцентій Потоцький пристосував замок для потреб мануфактурного виробництва, а нову палацову резиденцію збудував в іншій частині Немирова, заклавши поруч регулярний парк. Саме цей період можна вважати початком формування садибного комплексу, який згодом став однією з найвизначніших історико-культурних пам'яток міста. Після другого поділу Речі Посполитої та переходу Поділля під владу Російської імперії Вінцентій Потоцький продав Немирів Щенсному Потоцькому. Останній передав маєток своєму старшому синові Єжи, який через марнотратство та накопичені борги опинився у скрутному фінансовому становищі. Від розорення його врятувала мачуха Софія Потоцька, яка сплатила борги. Згідно із заповітом Софії, Немирів згодом перейшов до іншого сина Щенсного — Болеслава Потоцького [2, с. 384; 4, с. 90-99].

Подальша історія Немирова була позначена руйнівними пожежами 1803 та 1811 років, які завдали містечку значних збитків. Відновлення садиби відбулося у 1840-х роках. Проєкт нового палацу, створений архітектором Ф. Меховичем близько 1840 року, передбачав його розташування серед парку, який на той час уже сформувався та набув виразних рис садово-паркового ансамблю. Таким чином, у першій половині XIX століття садиба поступово набула нового архітектурного вигляду, а її значення виходило за межі приватної резиденції. За Болеслава Потоцького Немирів став місцем, відкритим для представників мистецького й інтелектуального середовища. У 1840-х роках містечко відвідали видатний угорський композитор і піаніст Ференц Ліст та французький письменник Оноре де Бальзак. Культурному життю Немирова сприяла й місцева гімназія, яка була важливим освітнім осередком регіону. З нею та її культурним середовищем були пов'язані такі діячі, як Михайло Чалий — друг Тараса Шевченка й один із його перших біографів, художник Іван Сошенко, фольклорист та етнограф Опанас Маркович, а також письменниця Марко Вовчок. Присутність відомих митців, освітян і представників української інтелігенції засвідчує важливе місце Немирова в культурному просторі Поділля XIX століття [6, с. 98-99].

Наприкінці XIX століття садиба зазнала суттєвих архітектурних змін, пов'язаних із діяльністю княгині Марії Щербатової, онуки Болеслава Потоцького та останньої власниці Немирова з родини Потоцьких. У 1880 році за її наказом старий палац було розібрано, а в 1885 році розпочалося спорудження нової резиденції, яка мала вирізнятися значнішими масштабами та архітектурною величністю. Проєкт палацу розробили архітектори Г. Гринер та Е. Крамарж. Проте будівництво не було остаточно завершене навіть до революційних подій 1917 року. Перебудова резиденції стала важливим етапом у формуванні архітектурного ансамблю Немирова та визначила його подальший вигляд [1, с.15].

У місцевій історичній пам'яті збереглися неоднозначні перекази про постать княгині Марії Щербатової. За свідченнями старожилів, її характеризували як сувору власницю маєтку, а з розширенням парку пов'язували вилучення селянських земель. Водночас із будівництвом палацу пов'язана легенда про циганку, яка нібито передрекла княгині загибель одразу після завершення спорудження резиденції. За народним переказом, саме це пророцтво пояснювало тривалість будівельних робіт, які не завершилися навіть до революції 1917 року. Однак ця легенда належить до усної традиції й потребує критичного осмислення, а її достовірність не можна вважати підтвердженою без додаткових джерельних свідчень [3, с.5-6].

Палац княгині Марії Щербатової є однією з найвиразніших архітектурних пам'яток Немирова. Двоповерхова споруда прямокутна в плані, її архітектурне вирішення ґрунтується на принципах неокласицизму, для якого характерні симетрія, стриманість композиції та використання елементів античної архітектури. Основним будівельним матеріалом слугував вапняк, що надавав будівлі характерного світлого вигляду [6, с.98].

Особливої виразності палацу надає парковий фасад, центральну частину якого акцентовано ризалітом із чотириколонним портиком іонічного ордера. Горизонтальне членування стін підкреслює стрічковий руст, а напівкруглі прогулянкові тераси вздовж фасадів доповнюють композицію будівлі. Поєднання класичних архітектурних форм із розташуванням палацу серед зелених насаджень створює цілісний образ заміської резиденції, у якій архітектура органічно взаємодіє з навколишнім ландшафтом [1, с.10-11].

Важливою складовою садибного комплексу був парк, формування якого відбувалося разом із розбудовою резиденції. У джерелах його площа визначається приблизно у 85 гектарів. Різноманіття деревних і чагарникових насаджень, поєднання відкритих просторів із затіненими алеями та безпосередній зв'язок із палацом надавали комплексу не лише естетичного, а й культурного значення. Таким чином, немирівська садиба постає не просто як окрема палацова споруда, а як цілісний архітектурно-парковий ансамбль, що став важливою частиною історичної спадщини Поділля [6, с. 99].

Особливістю Немирівського парку є поєднання регулярних елементів планування з пейзажною організацією простору. У безпосередньому оточенні палацу переважають впорядковані композиційні рішення, тоді як віддаленіші ділянки характеризуються вільнішим розташуванням деревних груп, відкритими галявинами та доріжками, узгодженими з природним рельєфом. Пологі схили в напрямку водойм формують поступові переходи між окремими

частинами парку, а каскад із трьох ставків доповнює його ландшафтну композицію. Завдяки цьому палац і парк сприймаються як єдиний ансамбль, у якому архітектура органічно поєднана з природним оточенням [6, с.98-99].

Важливу цінність парку становить його дендрофлора, представлена місцевими та інтродукованими видами дерев і чагарників. Серед них — гінкго дволопатеве, сосна Веймутова, сосна чорна, платан західний, софора японська, псевдотсуга, ялини європейська та блакитна, бук, дуб, граб і тис. Різноманіття насаджень свідчить про прагнення власників маєтку збагатити парк декоративними видами, поширеними в європейській садово-парковій культурі того часу. За енциклопедичними даними, на початку XX століття тут налічувалося близько 250 видів і форм дерев, тоді як нині зазначається приблизно 120. Ця відмінність підкреслює важливість подальшого вивчення та збереження історичних насаджень [3, с.5-7].

У 1990 році Немирівський парк отримав статус пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Його історична, архітектурна та природна цінність визначається не лише багатством рослинного світу, а й збереженням традицій садово-паркового мистецтва, сформованих упродовж кількох історичних періодів. Таким чином, парк є невіддільною частиною садиби княгині Марії Щербатової та важливим об'єктом історико-культурної спадщини Немирова й Поділля [6, с.99].

Отже, садиба княгині Марії Щербатової є важливою складовою історико-культурної спадщини Немирова та Поділля. Її формування відбувалося впродовж кількох століть і було тісно пов'язане з історією родини Потоцьких, а згодом — із діяльністю княгині Марії Щербатової. Перебудова палацу наприкінці XIX століття та розвиток паркового ансамблю засвідчили прагнення власників маєтку створити репрезентативну резиденцію, що поєднувала архітектурну виразність із традиціями європейського садово-паркового мистецтва.

Історичне значення немирівської садиби визначається не лише архітектурними особливостями палацу й різноманіттям паркових насаджень, а й місцем комплексу в культурному та суспільному житті регіону. Історія маєтку відображає зміни в житті Немирова, особливості розвитку приватних резиденцій і трансформацію їхніх функцій у різні історичні періоди. Водночас народні перекази про княгиню та її резиденцію є свідченням збереження пам'яті про минуле в місцевій історичній традиції, хоча потребують критичного зіставлення з документальними джерелами.

Таким чином, садиба княгині Марії Щербатової становить значний інтерес для подальших історико-краєзнавчих досліджень. Вивчення її історії, архітектури та паркового середовища сприяє глибшому осмисленню минулого Немирова й актуалізує питання збереження історико-культурної спадщини як важливої складової історичної пам'яті та культурної ідентичності краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнаткін І. Палаци і парки України. Київ. 1966. 20 с.
2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця. ВМГО «Розвиток». 2007. 1008 с.
3. Литвиненко А. Парки Вінниччини. Одеса. 1972. 38 с.
4. Малаков Д.В. По Восточному Подолию. М. Искусство. 1988. 168 с.

5. Родічкін І., Родічкіна О. Старовинні маєтки України: книга-альбом. Київ. Мистецтво. 2005. 384 с.
6. Томілович Л. Історичні садиби Вінницької області. Міністерство культури і туризму України. Київ. 2011. 218 с.

Юрій Зінько

ВОДЯНІ МЛИНИ ТА МАЛІ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ – УНІКАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ПРОМИСЛОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВІННИЧЧИНИ

Анотація. *У статті йдеться про водяні млини та перші малі гідроелектростанції Вінниччини як унікальні об'єкти промислової спадщини та осередки доіндустріального розвитку краю й господарської діяльності населення. Виокремлено особливості промислової архітектури та технічні аспекти споруд, а також їх еволюцію від традиційних млинарських комплексів XIX – початку XX ст. до перших спроб розбудови малої гідроенергетики. Вказано на проблему занепаду й руйнації старовинних господарських споруд та потребу їх ревіталізації.*

Ключові слова: *матеріальна культурна спадщина, водяні млини, млинарство, малі гідроелектростанції, промислова спадщина, ревіталізація.*

Yuriy Zinko

WATERMILLS AND SMALL HYDROELECTRIC POWER PLANTS – UNIQUE MONUMENTS OF INDUSTRIAL ARCHITECTURE IN VINNYTSIA REGION

Abstract. *The article focuses on watermills and the first small hydropower plants of the Vinnytsia region as unique industrial heritage sites and centers of the region's pre-industrial development and local economic activity. It highlights the specific features of industrial architecture, the technical characteristics of these structures, and their evolution from traditional milling complexes of the 19th and early 20th centuries to the initial efforts in developing small-scale hydropower for regional electrification. The paper also addresses the issue of the decline and destruction of these historical economic structures, emphasizing the urgent need for their revitalization.*

Keywords: *tangible cultural heritage, watermills, milling, small hydropower plants, industrial heritage, revitalization.*

Важливим джерелом для реконструкції й відновлення історичного минулого краю є матеріальна культурна спадщина, вивчення якої дає змогу сформувати цілісну картину розвитку регіону та повсякденного життя його мешканців. Індустріальною спадщиною Вінниччини та свідками господарської діяльності населення краю є водяні млини та перші малі гідроелектростанції (ГЕС). Вони активно розбудовувалися на теренах регіону через специфіку рельєфу річкової мережі, яка сформувалась на теренах Українського кристалічного щита з його стрімкими водотоками, порогами та з великим похилом русел. Гідрологічні умови річок були сприятливими для створення шлюзів, гребель та штучних каналів, які забезпечували стабільний тиск води на турбіни. Розвитку млинарської галузі сприяло й те, що вода була